

Особливості боротьби з корупцією у сфері вищої освіти

Ольга Пищукіна,

кандидат економічних наук,
старший консультант відділу соціальних відносин
та громадянського суспільства
Національного інституту стратегічних досліджень

Перші кроки на шляху реформування економічної системи в країнах пострадянського простору були зроблені, незважаючи на обмежені знання про функції відповідних державних інститутів та їхню роль у розвитку демократичного суспільства. Процес переходу від адміністративно-командної системи до ринкової супроводжується кризовими явищами в усіх сферах громадського життя. Не минула криза й систему вищої освіти.

Нерозвиненість внутрішніх демократичних основ сприяла бурхливому зростанню корупції в суспільстві. Це явище торкнулося всіх його шарів. Корупційна практика стала повсякденням на всіх рівнях влади.

На перший погляд може здатися, що феномен корупції можливий лише в державних та економічних секторах [1]. На жаль, треба визнати, що корупція існує й у некомерційному секторі та в системі освіти. І тут виникає чимала загроза, оскільки громадяни не володіють основними правовими і споживчими навичками. Корупційні дії непорядних чи неефективних організацій майже неможливо простежити за допомогою звичайних ринкових механізмів. Що ж стосується контролю за діяльністю інститутів вищої освіти, то він, у порівнянні з розмірами і процедурами нагляду за роботою державної адміністрації, відносно слабкий [2].

Через те, що інститути освіти діють за правилами ринку не так виразно, як інші сфери, то в суспільстві формується думка, ніби протидіяти корупції тут складно. Не випадково в останні роки кредит довіри до системи вищої освіти катастрофічно падає.

В дискусіях про стан сучасної освіти в Україні часто висловлюється думка про „самовідтворення” соціальних класів через освітянську систему, регіональне „замикання” освітніх інститутів, низьку якість і

комерціалізацію освітніх послуг. Сучасна освіта починає функціонувати згідно з законами ринку, з законами економічної доцільності [3]. В економічній сфері зазначені диспропорції призводять до зниження якості робочої сили і, отже, продуктивності праці, що негативно позначається на економічному розвитку країни в цілому. Тим часом, відповідно до теорії людського капіталу, якість робочої сили є одним з основних факторів економічного зростання [4]. У свою чергу, якість робочої сили визначається рівнем людського капіталу, що містить у собі здатності, знання, уміння, компетенцію, властиві індивідам. Отже, стан сучасної системи освіти багато в чому визначає розвиток країни на найближчі десятиріччя.

Опитування, проведені різними дослідницькими групами з проблем корупції, свідчать [5], що сфера освіти, на думку більшості респондентів, визнається однією з найбільш корумпованих. У цьому зв'язку з'ясування основних причин, що породжують корупцію у сфері вищої освіти, становить безперечний інтерес.

Характер проведеного нами дослідження [6] передбачав використання різних методів, серед яких були як якісні, так і кількісні [7]. Його матеріали дали можливість сконструювати певні синтетичні типології, наприклад, за загальними питаннями: „оцінка рівня корупції”, „розуміння корупції”, „установка на корупцію”, „залученість до корупції” студентів і викладачів відповідно.

Експерти – учасники дослідження, назвали такі **основні причини, що породжують корупцію у вищій освіті:**

³⁵₁₇ корупція у сфері вищої освіти має економічне підґрунтя. Так, на думку учасників фокус-групи, нині вища освіта стає привілеєм людей, як правило, забезпечених. По-перше, під час навчання у вузі батьки так чи інакше змушені „утримувати” своїх дітей, а студенти, яких батьки не в змозі забезпечити, змушені заробляти собі самі, внаслідок чого часто не відвідують лекції;

³⁵₁₇ недостатня зарплата викладачів – основна причина появи корупції. Крім того, рівень викладання, на думку учасників фокус-групи, також відіграє значну роль. Якщо предмет викладається цікаво, викладач захоплений своєю роботою і його праця гідно оплачується, то там таке явище, як корупція, просто не виникає;

³⁵₁₇ причину корупції пов'язують ще і з формою навчання. Так, контрактну форму вважають менш корумпованою; („**Хто офіційно платить за навчання, той вчиться чесно й екзамен та заліки складає безплатно. А хто вчиться на бюджетній основі, вважає, що інститут цілком корумпований, і йому доводиться платити не менше, ніж студентам з комерційних груп**”).

³⁵₁₇ бюджетна форма освіти, на думку експертів, дає широке поле для розвитку корупції. Поширюється практика давання хабарів при вступі, оскільки це обходиться дешевше, ніж оплата контрактної форми навчання;

³⁵₁₇ передумови до корупції створює і сама система. Коли молода людина збирається вступити до вузу, її батьки гарячково починають думати, кому б дати хабара. Люди самі, добровільно хочуть віддати гроші за одержання гарантії вступу своєї дитини до вузу; („Якщо сьогодні з мільйона випускників шкіл тільки сто тисяч реально можуть стати студентами, ті інші 900 тисяч натискуватимуть на вузи, породжуючи дефіцит і стимулюючи хабарництво”. „Далеко не кожен випускник школи може стати студентом. Давайте спробуємо оголосити, що всі випускники, хто хоче, стануть студентами. Це, звичайно, нереально. Сьогодні головне – змінити громадську думку про те, що тільки вища освіта дає можливість стати високооплачуваним працівником. Частково це так, але не завжди. Вправний слюсар або швець теж може чимало заробляти, утримувати безбідно родину і платити гроші за освіту дітей. Навіщо за будь-яку ціну пробиватися у вуз, прирікати себе на 35 гривень стипендії, а через п’ять років – на пошуки роботи? Так ти ще спробуй знайти ту роботу! В цьому випадку держава повинна запропонувати випускникам й інші альтернативи. Проблему корупції легко вирішувати в теорії. На практиці все набагато складніше. На жаль, роки реформ показали, що для того, аби мати успіх і гроші, потрібно йти або в бізнес і розвивати свою справу, або стати банкіром чи депутатом. А отут без освіти не обійтися. Ось люди й платять, і хабарі дають, і б’ються за право одержати диплом. Великі гроші в нашій країні в 90 % випадків мають люди з вищою освітою”).

³⁵₁₇ дефіцит (у випадку системи освіти: здібних вчителів, шкіл, вузів, місць на популярні фахи);

³⁵₁₇ монополія (наприклад, право оцінювати знання школою, приймати вступні іспити у вузі, а не за його межами);

³⁵₁₇ фетишизація оцінки („На п’ятірку в нас моляться діти й батьки як на божка, а вчителі з цього мають вигоду”).

Експерти сходяться на думці, що саме незадовільне фінансування державних органів створює сприятливі умови для зростання корупції, підштовхуючи службовців заохочувати „спонсорство” з боку громадян. Іронічно це називається „інвестиціями в освіту”. Низька заробітна платня викладачів (в середньому від 80 до 150 доларів США на місяць) часто використовується як аргумент для виправдання корупції. („Ніколи корупція в освіті переможена не буде, занадто багато сприятливих для неї причин”. „Перебороти здирництво, хабарі, телефонне право – ілюзія”).

Основна думка, що проходить крізь всі оцінки експертів, полягає в тім, що корупція в радянський час була всеосяжною системою, отже корені нинішньої корупції були закладені вже тоді. Так само, як і традиції хабарництва прийшли з докомуністичного часу. Водночас варто підкреслити особливості нинішньої корупції: істотне розширення її традиційних грошових форм, збільшення економічної складової,

відкритість і цинізм. („**Корупція – це коли учень або студент спокійно слухає, як вдома обговорюється питання про хабара. І коли викладачам це вигідно. Зламати таке становище повинні уряд і парламент. Але - якщо мені побудувати графік дзвоників з вищих ешелонів, вийде, що всі дзвоників – звідти**” [8]).

Говорячи про обставини державної служби, що сприяють корупції, експерти відзначають низьку зарплатню чиновників, слабкість соціальних гарантій при відставці, правову незахищеність. Одночасно підкреслюється, що саме по собі підвищення зарплатні не сприятиме зниженню рівня корупції.

Оцінюючи поширеність корупції, експерти майже однотайно відзначають закономірність: чим потужніші грошові потоки, тим більша корупція. До списку найкорумпованіших вузів, складеного експертами, увійшли вузи медичного і фармацевтичного профілю, економічного і, на жаль, юридичного – як найбільш престижні на сьогодні. Особливо відзначаються вузи з великою кількістю іноземних студентів.

Експерти наводять безліч прикладів корумпованості в освіті на всіх рівнях. Розповідають про широку практику стягування хабарів при захисті кандидатських і докторських дисертацій. („**Корупції в освіті зараз все більше й більше. На жаль, її прояви спостерігаються навіть при вступі до школи: оцінюють не підготовку малят, а гаманці батьків. Вже в молодших класах оцінки учнів у багатьох випадках залежать від того, як батьки поздоровлять учителя з днем народження**” [9]).

Корупція дуже сильна і при вступі до вузу, і в самих вузах. („**Не можу назвати конкретного вузу, тому що буде судовий процес. Але точно знаю від учнів, де без купюри у заліковій книжці можна навіть на іспит не приходити. Про якість знань при такій ситуації не може бути й мови. Незабаром це позначиться на рівні освіченості й ерудиції в цілому громадян України. Хто ж буде через кілька років нас вчити, лікувати? Ми закладаємо в дітях те, що вони потім несуть із собою в життя**” [10]).

Формується світосприймання дітей, для яких вже звичним стає хабарництво і вимагання презентів. Найсумніше – це формування протягом тривалого часу середовища, в якому виховуються громадяни нової України. За даними опитування, проведеного на замовлення Всесвітнього банку 1997 року, 35 % молодих громадян України вважають корупцію нормою взаємовідносин. Молоді люди впевнені, що корупція – природний і простий шлях до вирішення будь-яких проблем.

Молодь погоджується з корупцією, роблять висновок і автори соціологічного дослідження, проведеного минулого року в школах Києва на замовлення міжнародного фонду „Відродження” Українською правничою фундацією в рамках проекту „Корупція в освіті” [11].

Так, опитування студентів вузів Харкова показало: 60 % респондентів вважають, що корупція дуже поширена в системі вищої освіти, і тільки 8

% респондентів відзначили, що це нетипове для вищої школи явище. При цьому 33% вважають, що корупції в нашому суспільстві можна уникнути, але все ж з хабарами легше вирішувати справи. 12% погодилися, що корупція є складовою народних традицій. На жаль, тільки 6% думають, що корупція – ганебне явище, яке принижує громадян і все суспільство (таблиця 1).

Таблиця 1

Розподіл відповідей на запитання:
„Наскільки корупція поширена в системі вищої освіти?”

Відповідно до звіту Світового Банку [12], складеного за результатами дослідження громадської думки, **Україна є корумпованою державою, де майже все можна одержати за хабарі**. Громадяни переконані, що „кого завгодно і що завгодно можна купити”. По суті, можна говорити, що корупція в Україні вже не є привілеєм лише політичної чи економічної еліти, а, схоже, перетворилася на невід’ємну частину національної культури. Недарма серед населення прижилося твердження: „Якщо чогось не можна купити за гроші, то можна купити за великі гроші”. Соціологічні опитування показують [13], що переважна більшість українських громадян вважають хабар „нормальною” складовою нашого життя. Так, опитування студентів харківських вузів засвідчило, що 62% респондентів вважають, що хабар – це зручний спосіб вирішувати проблеми просто і швидко. 37,5% відзначили, що ситуація у вищій освіті безвихідна, і якщо не дати хабара – екзамен не складеш. 10% опитаних вважають, що хабар – це нормальний спосіб позитивного вирішення проблем. 63% вважають, що хабар – явище негативне, але прийнятне, і тільки чверть респондентів відзначили, що хабар – аморальне і неприпустиме явище (таблиця 2).

Опитування у харківських вузах показало, що серед студентів висока частка тих, хто намагався одержати вищу оцінку при недостатньому рівні знань (причому спостерігається збільшення кількості студентів від курсу до курсу): 2 – 3 курс – 36%, 4 – 5 курс – 48%, іноземні студенти – 51%. На запитання, чи доводилося домагатися вищої оцінки при недостатньому рівні знань, третина студентів відповіла ствердно (таблиця 3).

Щоб одержати вищу оцінку, студенти використовували „додаткові засоби”, а саме: гроші (26,4%), подарунки (23,8%), різні послуги (10,9%). Найчастіше хабарі вуалюються під подарунки, в тому числі й дуже дорогі.

1. Дуже поширено
2. Це явище існує
3. Це нетипове

У деяких вузах сама адміністрація практично примушує викладачів брати хабарі: за їхній рахунок ремонтуються вузівські приміщення (в такому випадку існує негласне правило: кошти залучати від студентів, тобто практично вимагати їх).

Таблиця 2

Ставлення студентів до хабарів

	Відсоток до опитаних	Відсоток до тих, що відповіли
1. Це необхідна частина нашого життя, без цього нічого не зробити	5,0	5,0
2. Цього можна уникнути, але з хабарами легше влаштувати справи	33,2	33,3
3. Цього потрібно уникати, оскільки корупція розкладає нас і нашу владу	22,3	22,4
4. Це – ганебне явище, що не має ніяких об'єктивних підстав	6,1	6,1
5. Це складова народних традицій	12,2	12,2
6. Це явище тимчасове, обумовлене перехідним періодом	12,6	12,7
7. Це невід'ємна складова ринкової економіки	6,1	6,1
8. Важко відповісти	2,3	2,3
9. Не відповіли	0,2	

Таблиця 3

Розподіл відповідей на запитання: „Якщо вам доводилося домагатися вищої оцінки при недостатньому рівні знань, то які додаткові способи використовували?“

	Відсоток до опитаних	Відсоток до тих, що відповіли
1. Гроші	14,2	26,4
2. Подарунок	12,9	23,8
3. Послуга	5,9	10,9
4. Інше	17,2	31,8
5. Не давав	3,8	7,1
6. Не відповіли	46,0	100,0

Істотно, у порівнянні з попередніми десятиліттями, змінилися й відносини між хабародавцями й тими, хто хабарі бере. Ініціатива встановлення відносин є обоюдною, бо хабародавці перестали бути такими собі „приниженими й ображеними”. Відомі випадки, коли студенти, особливо заочники, не тільки виявляють ініціативу, але й більше того: коли викладач відмовлявся від хабара, поширювали чутки, що він не взяв, бо

мало пропонували. Таким чином, увійшла в практику система, коли студенти самі буквально нав'язують викладачеві „винагороду” за той чи інший залік або іспит.

На запитання, як вам дали зрозуміти, що треба дати хабара, 13 % (більшість із тих, що відповіли), відзначили, що їм порадили товариші, 11 % просто упевнені, що хабара давати необхідно (!), 3 % відзначили, що їм порадили батьки. Тільки у 6 % респондентів відверто вимагали хабара. 11 % відзначили, що їм посередньо про це натякнули (таблиця 4).

Таблиця 4

Розподіл відповідей на запитання:
„Як вам дали зрозуміти, що необхідно дати хабара?”

	Відсоток опитаних	Відсоток до тих, що відповіли
1. Посередньо дали зрозуміти	10,2	11,0
2. Відверто сказали	5,4	5,9
3. Усім відомо, що необхідно давати хабара	10,2	11,0
4. Порадили товариші	12,2	13,2
5. Порадили батьки	2,7	2,9
6. Важко відповісти	22,6	24,4
7. Немає	29,1	31,5

З тих, хто не використовує будь-яких додаткових засобів для одержання вищої оцінки для складання екзаменів, 40 % відзначили, що не знають, як це робиться (очевидно, якби знали, то скористалися б цим ?!), 13 % відзначили, що це для них дороге (тобто при наявності можливостей легко б користалися цим засобом), 28 % сказали, що не дають хабарів з принципових міркувань, 18% заявили, що давати хабарі неприємно.

Як показує дослідження, антикорупційний потенціал у студентському середовищі представлений слабко. Тільки третина позитивно б оцінила дії, спрямовані проти корупції у власному середовищі. Третина виявилася не в змозі дати оцінку антикорупційним діям взагалі. Близько 20 % респондентів засудили спроби антикорупційних дій (таблиця 5).

Яких заходів вживає адміністрація вузів для боротьби з корупцією? Понад чверть студентів думає, що на рівні адміністрації вузів відбувається активна боротьба з цим явищем. 14 % вважають, що з боку адміністрації проти корупції такі заходи вживаються епізодично. 14 % переконані, що адміністрація вузів сама корумпована. 6 % вважає, що вузівська адміністрація сама сприяє корупції (таблиця 6).

На думку студентів, найбільш корумпованими у вузах є викладачі. З

цим погодився кожен другий опитаний. Це й не дивно, адже прямо студенти зв'язані насамперед з професорсько-викладацьким складом. Другу позицію посідають працівники деканату (13,6 %). Адміністрація вузів корумпована, на думку студентів, менше.

Таблиця 5

Розподіл відповідей на запитання: „Вам розповіли про людину, яка, довідавшись, що викладач хабарник, написала про нього у вищій органі. Як ви охарактеризуєте таку людину?”

	Відсоток до опитаних	Відсоток до тих, що відповіли
1. Герой	8,1	8,1
2. Чесна людина	26,2	26,2
3. Дивак	15,8	15,8
4. Заздрісник	5,4	5,4
5. Мстива людина	7,4	7,5
6. Зрадник	5,4	5,4
7. Важко відповісти	31,4	31,4
8. Не відповіли	0,2	0,2

Яких втрат суспільству завдає корупція?

Оцінюючи втрати від корупції, експерти найчастіше говорять не стільки про пряму, скільки про непряму її шкоду для системи вищої освіти. У цій сфері не практикується пряме вивезення капіталу, що здійснюється власне корупційним шляхом. Але використовується механізм відмивання грошей, особливо в приватних вузах. Виплати у виді хабарів, що даються чиновникам різного рангу, складають, за оцінками експертів, до 10 % від суми угоди.

Таблиця 6

Розподіл відповідей на запитання: „Чи вважаєте ви, що керівники вашого вузу сприяють чи потурають хабарництву?”

	Відсоток до опитаних	Відсоток до тих, що відповіли
1. Так, сприяє	6,1	6,1
2. Адміністрація сама корумпована	14,4	14,5
3. Адміністрація вузу час від часу здійснює одиничні акти проти корупційних дій	14,2	14,3
4. Ні, адміністрація вузу активно протидіє	26,9	26,9
5. Важко відповісти	38,1	38,2

Як же з корупцією боротися?

Відповідь ніби знають усі: усунути причини, що її породжують. Але хіба реально перемогти корупцію в окремо взятій галузі, якщо це явище вразило всю країну, її економіку і політику? Це причина перша.

Друга. „Винен” престиж тих чи інших спеціальностей, тих чи інших вузів. Адже нині практично неможливо навіть з ґрунтовними знаннями, але не маючи протекції чи багатих батьків, стати студентом, наприклад, юридичного чи медичного навчального закладу. Юристи додали своїх „аргументів” на користь корупції: закони недосконалі, виконання їх сумнівне. Навіть чинний закон про корупцію розглядає суб’єктом корупції лише народних депутатів і чиновників. („**З таким законодавством ми не викуriamo це явище**” [14]).

Щодо шляхів та методів подолання корупції експерти висловлювалися охоче. Для цього, на їхню думку, необхідні:

- ³⁵₁₇ громадська оцінка діяльності державного апарату;
- ³⁵₁₇ скорочення державних функцій, що призведе до скорочення держапарату, але при підвищенні зарплати чиновникам (до речі, цю думку поділяють не всі експерти);
- ³⁵₁₇ підвищення ролі ЗМІ у вихованні чесності;
- ³⁵₁₇ реформа системи підготовки державних службовців і взагалі реформа державної служби, в тому числі посилення соціального захисту держслужбовців;
- ³⁵₁₇ зміна податкової системи;
- ³⁵₁₇ зміна морального клімату в суспільстві, його ціннісних орієнтирів;
- ³⁵₁₇ створення спеціалізованого органу з запобігання корупції.

Висновки,

які можна зробити на підставі результатів дослідження.

В сучасному українському суспільстві корупція сприймається як органічне, природне явище. На „поверхні” проблема визнається, конфлікт проголошується, відбувається пошук раціональних шляхів боротьби з цим злом. Однак на рівні „колективного несвідомого” конфлікту не існує. Майже повна відсутність конструктивних, раціоналістичних метафор в осмисленні корупції свідчить про те, що суспільство не знаходить позитивних ресурсів для боротьби з цим соціально-політичним феноменом. Тобто у свідомості громадян міцно проросли уявлення, що явище це нормальне: на рівні повсякденного сприйняття критичного ставлення до корупції немає.

Нинішні вади системи вищої освіти є однією з найгостріших суспільних проблем, оскільки вкрай негативно впливають на такі соціально активні шари населення, як студентство, інтелектуальна еліта. Та й практично на все суспільство. Тому привернення громадської уваги до цієї проблеми має першочергове значення.

Ринкова економіка вимагає підготовки професіоналів вищого рівня в будь-якій сфері соціально-економічного та політичного життя молодшої держави. Звільнення системи вищої освіти від корупції, проведення глибоко продуманих реформ, які б якісно змінили модель управління вищими навчальними закладами, стало життєвою необхідністю. Внаслідок того, що корупція носить системний характер і спостерігається в усіх гілках влади, проблема боротьби з нею набуває особливого значення.

Усвідомлюючи важливість таких факторів, керівники деяких вузів дійшли висновку про доцільність організувати обговорення проблем самоуправління, зокрема й впровадження внутрішнього контролю за можливими випадками корупції. Певні стандарти в цій галузі можуть бути використані для вироблення нових державних нормативів, що сприятиме вдосконаленню системи державного контролю.

Література:

1. Закон України про боротьбу з корупцією. Вводиться в дію Постановою ВР N 357/95-ВР від 05.10.95, ВВР 1995, N 34, ст. 267. Згідно з статтею 2 Закону України про корупцію суб'єктом корупційних дій, які пов'язані з корупцією, є державні службовці, народні депутати України, депутати Верховної Ради Автономної Республіки Крим, депутати сільських, селищних, місцевих, районних, обласних рад. (Пункт „б” статті 2 в редакції Закону N 171/97-ВР от 03.04.97)

2. **Роберт Клитгард** и **Хезер Бразер**. Работать вместе для преодоления коррупции. OLIVE Subscription Service: Mulberry series, # 1 (98).

3. **Константиновский Д. Л.** Динамика неравенства / Под ред. В. Н. Шубкина. М.: Эдиториал УРСС, 1999. **Константиновский Д. Л., Хохлушкина Ф. А.** Формирование социального поведения молодежи в сфере образования // Социологический журнал, 1998, №3/4. С. Экономическая социология. Том 2, №1, 2001 www.ecsoc.msses.ru **Шереги Ф. Э., Харчева В. Г., Сериков В. В.** Социология образования: прикладной аспект. М.: Юристъ, 1997.

4. **Coleman J.** Social Capital in the Creation of Human Capital // American Journal of Sociology, 1988, Vol. 94. (Supplement). S 95 — 120; **Капелюшников Р. И.** Теория человеческого капитала // Московский либертариум, 1999, 23 августа. URL:http://www.libertarium/10624/lib_article

5. Наприклад, дослідження „Громадська думка щодо корупції та хабарництва в Україні”. Соціологічне дослідження центру „Соціальний моніторинг за сприяння програми розвитку ООН в Україні. Листопад - грудень 2002. (<http://www.uisr.org.ua>).

6. У завдання дослідження входило: опис загальної картини корупції у вищій освіті; співвідношення корупції в сучасній Україні і в радянський

час; вивчення практики корупції, до якої залучені представники вищої освіти; оцінка параметрів корупційних ринків; вивчення особливостей корупційної поведінки; вивчення соціальних детермінант корупційної практики респондентів; вивчення пов'язаних с корупцією оцінок і установок респондентів; вивчення взаємозв'язків між соціально-психологічними характеристиками респондентів та корупційною поведінкою; на підставі даних і висновків дослідження вироблення основних рекомендацій для проведення в Україні антикорупційної політики в галузі вищої освіти.

7. Інформаційну базу дослідження склали неформалізовані інтерв'ю з викладачами та співробітниками вузів, вузівської адміністрації, вчителями шкіл, консультації з спеціалістами та експертами в галузі вищої освіти, а також формалізоване опитування 500 студентів вузів Харкова різного профілю навчання та форми власності.

8. З інтерв'ю з представником вузівської адміністрації.

9. **Головлева Г.** Коррупцию в образовании не утаить. Но можно проигнорировать. „Ведомости”. 11.01.99.

10. З інтерв'ю з вчителем загальноосвітньої школи.

11. Дослідження „Корупція в системі вищої освіти України”. Фонд „Відродження”, 2001.

12. Світовий банк. Корупція в Україні і Західні країни, 2001.

13. Исследование по проекту „Transparent society”, 2002. Диагностика российской коррупции: социологический анализ. Новое исследование фонда ИНДЕМ. www.politcom.ru, <http://park.kiev.ua/osvita/news/education.html>

14. **Микола Камлик**, заступник начальника наукового центру при Комітеті з боротьби з корупцією та організованою злочинністю при Президентові України.